

Den inkarnerade kyrkan – synliggjord

Recension av *Den sete kirke: Festschrift til Carsten Bach-Nielsen*.
Red. Mattias Skat Sommer, Nils Arne Pedersen, Jette Bendixen
Rønkilde, Rasmus H.C. Dreyer, Svend E. Mathiassen & Anne
Pedersen. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2021. 332 sider. Kr.
395,95

Professor Martin Berntson
Göteborgs Universitet

Abstract: The theme of the Festschrift to Carsten Bach-Nielsen in Aarhus is *den sete kirke*, i. e. “the seen church”. The theme derives its meaning from the fact that the Church is not just an abstraction or an invisible community, but also something that is incarnated, as it were, in the world. From the various articles in the volume, I have derived four themes concerning this “seen” Church. First, the “seen Church” always takes different material forms. The physical materials, such as church buildings, have according to the “material turn” the ability to transform us. During the Enlightenment and Pietism, the material forms of the physical church were often regarded as something negative. The “outward” forms were even considered dangerous whereas true Christianity was to be found deeply inside of man. Second, the survival of the “seen Church” has often been discussed. Should the cultural ecclesiastical heritage be something made for eternity, or has it an intrinsic value in always adjusting to the present situation? In either case, it is seldom possible to liberate the forms from its presumed content. Third, despite the skepticism from Pietism and the Enlightenment, the material forms in church culture regained their value during the 20th century. The “true church” could actually manifest itself in “seen” forms. Fourth, the “seen Church” cannot be isolated from its context. The Church as an institution is not limited to its buildings, and the activities in these buildings were, at least in earlier times, aimed at preserving society as a whole. Finally, it can be said that since history is always present in the “seen Church”, it is of importance to relate consciously to this history.

Keywords: Church – Cultural Heritage – Church of Denmark – Materiality – Church of Norway.

Med anledning av Carsten Bach-Nielsens pensionering från sin tjänst som lektor i kyrkohistoria vid Aarhus Universitet överräcktes (digitalt) en festschrift till honom den 24 februari 2021. Bokens övergripande tema är “den sete kirke”, som på svenska kan översättas “den sedda

kyrkan”. Temat anknyter till en röd tråd i Carsten Bach-Nielsens mångåriga forskning, men “den sete kirke” är samtidigt också något som hamnar i fokus för närmast all kyrkohistorisk forskning där kristendomen inte reduceras till att enbart vara en livsåskådning, en ideologi eller överhuvudtaget något enbart kognitivt. Med utgångspunkt i Augustinus distinktion mellan den osynliga och den synliga kyrkan konstaterar också redaktörerna inledningsvis att “kyrkan” inte bara är ett teologiskt begrepp, en osynlig trosgemenskap, utan snarare framstår som ett historiskt konkret fenomen som ger sig tillkänna, blir synliggjort och blir sett, eller, för att uttrycka det med en teologisk term, den blir inkarnerad. För att förstå vad kyrkan – och i förlängningen också kristendomen – är för något, räcker det därför inte med att reflektera över vad den borde vara eller hade kunnat vara, utan man behöver också beakta vad den faktiskt är och har varit. Jag skall i det följande utifrån festskriftens bidrag beskriva olika aspekter på “den sete kirke”, och jag kommer att utgå från fyra olika drag som jag finner i boken.

Den sedda kyrkan har alltid tagit sig olikartade materiella uttryck

Ett första drag som är närmast en självklarhet, är att den sedda kyrkan genom historien alltid har tagit sig olikartade materiella uttryck. Det allra första bidraget i boken består enbart av en bild av ett altare i Nørre Nissum kirke från 2017 av Peter Brandes. Det faktum att bilden knappt kommenteras tydliggör bokens tema, nämligen att kyrkan i första hand är något konkret och inte enbart något abstrakt. Carsten Bach-Nielsen har själv skrivit åtskilligt om krucifix, kyrkomålningar, skriftestolar, gravar, epitafer, biblar och psalmböcker, liksom om – något mer ovanligt för en kyrkohistoriker – sfinxer, obelisker och pyramider. Alla dessa föremål påminner oss om att kyrkan inte (enbart) är en abstrakt idé utan något som tar sig konkret uttryck i en gestaltning. Vi lär oss i Svend E. Mathiassens bidrag att enligt den antike kyrkohistorieskrivaren Lactantius fanns “det sanna templet” i människan. Kyrkan bestod inte enbart av fysiska byggnader. Den sanna kyrkan var församlingen “in hominibus”. I förlängningen var därför kyrkan något jordiskt och fysiskt aktivt i världen, den var enligt Lactantius en bärare av en rationell och civiliserad kultur som han ansåg kunde ersätta de “vilda seder” som förekom i det antika samhället. På frågan om den alls kunde vara det, har det inom dansk kyrkohistorieforskning på senare tid diskuterats på vilka sätt kyrka

och religion kan förstås som “agents of change”. Inom “the material turn” är det en vanlig utgångspunkt, att materiella föremål har en agens, med förmåga att skapa förändring i historien, även inom fromhetslivet. Föremålen påverkar inte bara den sedda kyrkan i sig utan förefaller också ha förmåga att påverka *forskningen om* denna kyrka. Rasmus H. C. Dreyer visar i sin text om historiografin kring reformatorn Hans Tausen, att ett materiellt föremål – ett mynt – har haft sådan betydelse. Myntet som – troligen felaktigt – sägs föreställa Hans Tausen sammanföll med en ny värdering av denne ledande danske reformator. Medan Tausen i den lutherska ortodoxins ögon hade betraktats som en krypto-zwingliansk teolog, blev han under 1700-talet rehabiliterad som en “dansk Luther”, där just danskheten och den personliga tron (och kampen för denna tro) – snarare än hans läromässiga inställning – blev väsentliga för att bedöma hans renlärighet. Samtidigt är det kanske så, att vi under 1700-talets upplysning och pietism ser en brytning när det gäller den positiva teologiska värderingen av kyrkans materiella uttrycksformer. Kurt Ettrup Larsen visar i sitt bidrag om kyrkosynen i pietismen hur Pontoppidan i sin katekesförklaring skiljer sig från några av sina föregångare just genom sin kyrkosyn. I likhet med pietismens fadersgestalt Philipp Jakob Spener menade Pontoppidan att kyrkan var något osynligt, den var en gemenskap av pånyttfödda, vilket gjorde det nödvändigt att tydligt skilja mellan pånyttfödda och icke-pånyttfödda, mellan sant och icke-sant troende. Det som var “utvärtes” kunde visserligen ibland vara något positivt men man borde inte förlita sig på det. Det “yttre”, ja, det “sedda” (såsom den yttre gudstjänsten) kunde till och med vara något farligt. Denna kyrkosyn, som argumenterar för att kristendomen utgjordes av en gemenskap av pånyttfödda, tror jag alltjämt spelar en stor roll för skandinavers syn på kristendomen. Det spelar idag en roll också i den danska alterbogen. Nils Arne Pedersen förklarar att P. A. Fenger i sitt förslag till alterbog från 1874, ändrade formuleringen “Annam det hellige korses betegnelse baade *paa* dit Ansigt og *paa* dit Bryst”, till “Modtag det hellige Korses tegn baade *for* dit aasyn og *for* dit bryst”. Det vill säga, istället för “på”, ville han ha “för” din åsyn och ditt bröst. Han motiverade denna ändring med att korsets tecken var ett *andligt* och inte ett kroppsligt tecken. Möjligen var denna åsikt en vidaretolkning av Grundtvigs idé att korstecknet var att betrakta som ett “andligt medel”. Det kan förtjäna att nämnas att Svenska kyrkan har behållit en mer “kroppslig” formulering i sin dopliturgi. Även i den nya kyrkohandboken i Svens-

ka kyrkan från 2017 finns formuleringen: “Ta emot korsets tecken *på* din panna, *på* din mun och *på* ditt hjärta”.¹

Den sedda kyrkans materiella uttrycksformer är föremål för diskussion

Ett andra utmärkande drag för “den sete kirke” som återkommer i festskriften är att de materiella uttrycksformernas fortlevnad ofta diskuteras. En återkommande diskussion berör hur pass beständigt det kyrkliga kulturarvet skall vara och om det kanske finns ett egenvärde i förändringen och anpassningsbarheten till nya situationer. Joar Haga väcker i sitt bidrag, som handlar om striden om den norska psalmbokens profil under 1800-talet, frågor om just beständigheten i kyrkans yttre former. Finns det alls i dessa yttre former något tidlöst innehåll som kan bestå trots att de yttre formerna förändras och anpassas till samtidens språk och stilideal? Det menade åtminstone den framstående norske författaren och poeten Johan Sebastian Welhaven. Hans åsikter kritiserades av prästen och författaren Wilhelm Andreas Wexel. För Wexel handlade restaurationen av de gamla psalmerna inte bara om nostalgi eller om att tillfredsställa det norska folket, som älskade sina gamla passionspsalmer. Det handlade också om att den “ändskamp” som kyrkan står i alltid är relevant. Med alltför kraftiga revisioner av de yttre formerna riskerade man att, som det heter i Sverige, kasta ut barnet med badvattnet. Den yttre formen kan med andra ord inte alltid, om ens någonsin, särskiljas från innehållet. Vi påminner oss den välkända satsen *lex orandi, lex credendi* (som man ber, så tror man). Det är ett stort steg från denna traditionalism till Knud E. Løgstrups förståelse av den sedda kyrkan, som David Bugge ger oss inblickar i. Det är visserligen inte helt enkelt att förstå vilken betydelse “den sete kirke” hade för Løgstrup, som skydde fasta former och ville bejaka spontanitet och helst undvika att pressa in förkunnelsen i vissa inskränkta banor – predikan skulle tvärtom föra en kamp mot instängda livsyttringar. I så fall blir kanske icke-ecklesiologin den sanna ecklesiologin? Oavsett hur förändring och dynamik värderas, så finns det alltid en inneboende förändringspotential i det materiella, “för allt kött är ju hö”. Carsten Bach-Nielsen har själv lyft fram att Bibeln i äldre tider i första hand var “sedd och hörd”, den var något man såg och hörde, den var helt enkelt en “hörbok”. Bibeln har med andra ord en brukshistoria, en materiell historia, och är där-

1. Se *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan*. 2018. Del 1. Uppsala: Svenska kyrkan, 177.

för alltid placerad i en social, kulturell och medial kontext. Efterhand upphör Bibeln att vara en exklusiv bok som sitter fastkedjad i kyrkan. Den börjar under 1800-talet att delas ut till folket genom bibelsällskapens försorg, vilket Jens Rasmussen skriver om. Gamla objekt lever kvar i och utanför kyrkan, men deras innebörd omtolkas, och nya objekt – och därmed nya tolkningsramar – införs, och till dessa hör de digitala skärmar som Jette Bendixen Rønkilde och Kirstine Helboe Johansen uppmärksammar. Den digitala skärmens teologi är väl ett utmärkt framtida forskningsprojekt. Den sedda kyrkan blir tydligt bunden till ögonblicket och till rummet. Budskapet blir både mer bundet och samtidigt mer flexibelt och rörligt än tidigare.

Den sedda kyrkans återkomst under 1900-talet

En tredje drag för “den sete kirke” kan sägas vara att trots de upplysta och pietistiska teologernas skepsis mot de yttre formerna, så har det fysiska, det sedda, det kroppsliga och det materiella fått ett förnyat värde under förra seklet. I Sverige har det varit anknutet till vad som brukar kallas “den nya kyrkosynen” som slog igenom på 1940-talet. I festskriften visar Anders Jarlert hur ärkebiskop Erling Eidem redan på 1920-talet avfärdade liberalteologins tanke på det inre livet såsom trons grund, med motiveringen att det var en “dogmatisk konstruktion” som inte kom till rätta med “det kristna fromhetslivets faktiska art”. Eidem kunde därför i sin predikan i Vor Frue Kirke 1941 förklara att Andens verk också var ett gemenskapsstiftande verk. Kyrkan fanns för Eidem överallt där Kristi Ande var på färde. Den omvärdering som vi kan skönja under dessa decennier är förstås inte unik för Sverige. Vi får i Doris Ottesens bidrag veta att i Bregninge kirke har man sedan 1970 återupptagit den gamla katolska ordningen att stänga det medeltida och rikt utsmyckade, förgyllda altarskåpet under fastetiden. På askonsdagen stängs skåpet och öppnas så igen på påskdagens morgon, vilket sker rituellt och i ett liturgiskt sammanhang. Ottesen framhåller också den materiella bildens teologiska värde. Det materiella har alltid ett direktare tilltal än det förkunnade ordet, vilket medför att de materiella föremålen får en avgörande betydelse för kristendomens överlevnad som folkligt livsvärde och grund för tron. I sin text om historicismens kyrkobyggnader i Danmark aktualiserar Jes Fabricius Møller 1800-talets kyrkobyggnadsprincip, att man inte längre behövde hålla sig till de klassiska stilidealerna. *Men* det var fortsatt en självklarhet att man ändå skulle utgå från *någon* form av historiska stilideal. Det fanns alltjämt

ett levande historiemedvetande. Detta blir också tydligt i Mattias Skat Sommers text om Silkeborgs kyrkobyggnader, "Go West, young man". Kyrkobyggnadsidealet gick inte med nödvändighet tillbaka till en klart *definierad* äldre tid, "det er fortiden som fortid der sætter normen for, hvordan en kirkebygning tager sig ud." Det viktiga var att kyrkan hade en förankring i historien. Den senare funktionalismens kyrkor kommer intressant nog i en tid när folkkyrkan snarast försöker hitta sin nya funktion i samhället, och man gör det – ostrategiskt nog – genom att medvetet klippa banden till det förflutna.

Den sedda kyrkan går inte att isolera från sin omgivning

Ett fjärde och sista drag som återkommer i festskriften är att den sedda kyrkan inte går att isolera från sin omgivning, från det omgivande samhället. Mycket av det vi möter i boken rör exklusivt kyrkliga ting, såsom textilier, altare och självklart kyrkobyggnader. Men vi möter också sådant som inte hör till kyrkorummet i strikt mening, såsom bilder av Saxo Grammaticus. I Tove Engelhardt Mathiassen bidrag behandlas textilier med kristna motiv som användes i både hem och kyrka. Som vi vet är det svårt att sätta en gräns mellan kyrkan som institution och det övriga samhället. De äreportar som restes för att lovprisa Christian VI under hans resa i Norge 1733, vilka beskrivs av Ulla Kjær, kan i vår tids ögon förefalla sekulära och till och med lite hedniska med alla antika gudar. Men bilden av pelikanen som matar sina ungar med sitt eget blod behöver inte bara tolkas som syftande på kung Christian. Denna bild är nämligen också en allegori över Kristus. Dess teologiska innebörd förstärks av kungens valspråk som står bredvid, "Deo et Populi". Liksom Kristus offerar sig för mänskligheten, offerar sig kungen för sitt folk, också för det norska folket, vars fjäll han modigt vågar ge sig ut och vandra i. Kyrkans gudstjänst var inte heller enbart avsedd för uppbyggelse till de individer som var där. I Per Ingesmans bidrag blir det tydligt att gudstjänstnärvaro, kravet på folkets deltagande under gudstjänsten, betraktades som ett sätt att säkerställa samhällets bestånd. Att kollektivt delta i böndagarna var ett sätt att avvända Guds vredes ris. Denna kyrkans symbios med folket är ju något som förenar folkkyrkotänkandet i de nordiska kyrkorna, och det är också något som möjligen skapar problem i dagens sekulariserade och mångreligiösa landskap. Men så sent som vid fredsslutet 1945 var det en självklarhet för Köpenhamnsbiskopen Hans Fuglsang-Damgaard att förklara att kyrkan under kriget hade delat folkets villkor och offerat sig tillsammans med det danska folket.

Martin Schwarz Lausten lyfter på samma sätt fram biskop Arne Rosendal i Roskilde, som i samma anda kunde tala om "Kirken og det folkelige", vilka inte kunde skiljas från varandra.

Avslutning

Slutligen kan det konstateras att såväl festskriften som Carsten Bach-Nielsens rika forskningsproduktion pekar hän till den större och alltid angelägna frågan om det kyrkohistoriska studiets teologiska värde. Nils Arne Pedersen menar i sin text att kyrkohistorien kan bidra till diskussionen om liturgin i den danska kirken och det eftersom vi genom historiska perspektiv kan förklara varför liturgin har fått sin nuvarande utformning och samtidigt försäkra att den samtida diskussionen om förändringar i liturgin inte fortgår i ett "historielöst rum". Om vi följer Pedersens resonemang så innebär det historielösa rummet, att vi riskerar att missförstå vår egen tradition och inte kan navigera på ett medvetet sätt. Och frågan är i förlängningen om det alls går att befinna sig i ett historielöst rum. Oavsett vad vi anser om vår historia kan vi inte fly från dess ständiga närvaro. Den finns där alltid närvarande, särskilt i ett kyrkorum och i en liturgi. Vi befinner oss alltid och ofrånkomligen i rum präglade av en historia. Frågan är snarast, som Pedersen skriver, hur pass medvetet vi förhåller oss till den.

För att motverka dessa historielösa rum eller illusionen om att vi skulle kunna skapa sådana, bör vi kanske helt enkelt låta oss inspireras av Carsten Bach-Nielsen, och det på två sätt. För det första så får den specifikt kyrkohistoriska kompetensen en tydlig beskrivning av Elof Westergaard i bokens sista bidrag. Han lyfter där fram Carstens beskrivningar av biskopsporträtten i Ribe domkyrka. Westergaard argumenterar utifrån Carstens exempel att det visserligen är viktigt att vara medveten om sin egen subjektiva blick, men att det samtidigt finns en objektivitet i den kompetens som en kyrkohistorisk referensram och ett brett vetande utgör. Denna kompetens kan användas i förhållande till ett konkret objekt, som kan vara en bild, ett tecken, ett föremål, en text eller som i detta konkreta fall, ett porträtt av Ribebiskopen Carl Immanuel Scharling. En kyrkohistoriker som Carsten Bach-Nielsen studerar bilden inte bara som något subjektivt, utan förmår utifrån sitt vetande tolka bilden genom vad som är känt i andra bilder och i andra bildtolkningar. För det andra, så förutsätter detta breda vetande och denna rika referensram att det finns samarbete mellan ämnesdisciplinerna. Just sådana typer av samarbeten

har tydligt präglat Carstens verksamhet, och det gäller inte minst hans samverkan med konsthistoria. Tina Reeh belyser i sin artikel om den herrnhutiska staden Christiansfeld den komplicerade frågan om *hur* vi får syn på den sedda kyrkan. I hennes text blir det tydligt vilken betydelse multidisciplinära perspektiv kan ha i studiet av kyrkan. Den sekularisering av kyrkohistorieskrivningen som ägde rum under 1800-talet gjorde den faktiskt mer perspektivrik. Den teologiskt normativa värderingen och tanken på Guds försyn i historien, ersattes då med bland annat kultur- och socialhistoriska perspektiv, vilket innebar ett ökat intresse för – sedda – materiella objekt. Detta "sekulariserade" sätt att skriva kyrkans historia *är* faktiskt teologiskt relevant. Gentemot Gerhard Ebelings sätt att betrakta kyrkohistoria som ytterst en evangeliehistoria, går det likafullt att teologiskt förstå kyrkans historia som en inkarnationshistoria. Kyrkan är, såsom framgår tydligt i denna festskrift, inte enbart en abstrakt teologisk idé utan något som också, och kanske i första hand, är förankrat i kött och blod, i en synlig och sedd gestaltning som har tagit sig mångfaldiga uttrycksformer genom historien.